

הקדמה

עניינו של ספר זה בתיאור דעותיהם ואמונותיהם של התנאים והאמוראים ובהסברתן על רקע מציאות חייהם וסביבתם. מתוך נאמנות לאופיים של המקורות אין בספר הצעת דברים שכולה מקשה אחת אלא עשוי הוא פרקים ופרקי פרקים הנמשכים אלה לאלה ומתחברים אחד לחברו. דברים שעשיתים סעיפים או כללתי אותם בסעיף אחד ראויים היו להיעשות פרקים בפני עצמם, אלא שחששתי שמא הדברים יתארכו ועיקרי עניינים יתקפחו.

מהמחקרים שפרסמתי על הגותם הדתית והחברתית של חז"ל מאז תש"ו, לא כללתי בספר אלא אחד ('על ההשגחה') ואף הוא בשינויים. מאמרים אחרים שמשו לי מקצתם אבני בניין לסעיפים אחדים. המסקנות שהגעתי אליהן שוקעו ביסודם של פרקים שונים. על דרכי בספר עמדתי בקיצור כפרק הראשון 'על המחקר בתולדות האמונות והדעות של חז"ל' ולא אוסיף על הנאמר שם.

חובה נעימה היא לי להביע תודה לכל אלה, שסייעו בידי בשנות כתיבתו של ספר זה. תלמידי מר צבי פיינטוך עשה מתוך מסירות גדולה בהעתקת חלקים של כתב-היד שלי, בהשוואת הבאות שכדפוסים ובכתבי יד ובסידורה של הביבליוגרפיה. מר מאיר מדין קרא את כל הספר והתקינו לדפוס. הגב' ורה עדן והגב' נועה רוטנשטרייך העתיקו חלקים מכתב-היד במכונת כתיבה. מר שמואל ראם קרא הגהה ראשונה של הספר ותלמידי ד"ר יונה פרנקל סדר את מפתח המקורות. ד"ר שאול שקד עמד לימיני בכירורן של בעיות אחדות הכרוכות במקורות איראניים. הוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית ע"ש מאגנס ובית הדפוס 'מרכז' עשו הרבה לשוות צורה נאותה לספר. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

אפרים אלימלך אורבך

בעה"ת, ערב ר"ח אלול תשכ"ט
האוניברסיטה העברית, ירושלים

עם המהדורה השנייה

עדיין לא חלפו שנתיים מאז הופעתו של הספר ונתעורר הצורך במהדורה שנייה. טעויות דפוס ושגיאות בציוני מקורות תוקנו בנוף הספר. מודה אני לרב פרופ' ישראל אברהמס ולמר שמואל ראם שסייעו עמי בהגהתו. בהוספות ובהשלמות נכללו דברים שעמדתי עליהם אנב לימוד וקריאה ומקצת הערות שהבאתי בשם אומרן.

א-א

ירושלים, ר"ח תמוז תשל"א

עם המהדורה השלישית

במהדורה זו, שהיא הדפסה חדשה של המהדורה השנייה, נוספו תיקונים ומקצת השלמות.

א-א

ירושלים, ר"ח אלול תשל"ה

עם המהדורה הרביעית

עדיין לא עברו שלוש שנים מאז הופעת המהדורה השלישית ונתברר הצורך בהדפסת מהדורה רביעית. לא הוספתי אלא מקצת תיקונים והשלמות.

א-א

ירושלים, ר"ח סיון תשל"ח

עם המהדורה החמישית

גם למהדורה זו נוספו מספר תיקונים והשלמות

א-א

ירושלים, ר"ח תמוז תשמ"ב

תוכן העניינים:

פרק ראשון: חקר תולדות האמונות והדעות של חז"ל

אופיים של המקורות – דרכה של חכמת ישראל – מחקריהם של חוקרים נוצרים – הגישה האפולוגיסטית – ספרו של מור – השקפתו ההיסטורית של יצחק בער – ניסיונו של א"א פינקלשטיין – המחקר התלמודי. עמ' 1–14

פרק שני: האמונה באל אחד

הרעיון המונותאיסטי – קריאת שמע ועשרת הדברות – שלילת עבודה זרה – כופר בעיקר – כפירה בהשגחה והאפיפיקרוס – האמונה ומשמעותה. עמ' 15–28

פרק שלישי: שכינה – נוכחות האל בעולם

שמות אלהים ומדותיו – אימננטיות וטראנסצנדנטיות – שכינה וחכמה – השימוש ב'שכינה' בתרגומים – בספרות התנאים – השכינה כאור נבדל – כנפי השכינה – 'צמצום' השכינה – השכנת השכינה במקדש – השכינה המלווה את העם בגלותו – הסתלקות השכינה – הכיוון בשעת התפילה – השכינה כהיפוסטוזח. עמ' 29–52

פרק רביעי: קרבה ומרחק – מקום ושמים

השימוש בכינוי 'מקום' במקורות התנאים – פירוש האמוראים של הכנוי – הכינוי 'שמים' במקרא ובספרות התנאים – היחס ההדדי בין שני הכינויים – ההשקפות על מקור חיצוני לכינוי 'המקום' ודחייתו – הביטול של השימוש בכינוי מקום והויכוח עם השקפות דואליסטיות – הכינוי 'הקדש' ו'קדוש ברוך הוא' – הכינוי 'עליון'. עמ' 53–68

פרק חמישי: הכינוי 'גבורה' וכוחו של אלהים

רעיון הכח של האלוהות – כח האלים והגורל בדת יוון – כחו של אלהים במקרא – הכינוי 'גבורה' במקורות התנאים – המושג 'דינאמיס' – פולחן הפסילים – פולחן המלכים – גבורתו של הקב"ה – הברכה 'גבורות' שבתפלת העמידה – הפולמוס נגד פולחן המלכים – חורבן הבית והדגשת גבורת ה' – ההתנגדות והתורה כביטוי גבורתו – הכיוון האסכטולוגי בתפישתו של פאולוס – תלותה של הגבורה בתורה ובתשובה. עמ' 68–81

פרק ששי: הכשוף והנס

ההתנגדות למאגיה ולכשוף – הכשוף והאלילות – גישתו של פילון ותפישת התנאים – הפצתה של המאגיה בשכבות עממיות – השפעתה על חכמים – שאלת הנסים הלגיטימיים – הנס במקרא – מעשי נסים של חסידים ראשונים ושל תנאים ואמוראים – הנס כביטוי לגבורת ה' – ערכו הדתי של הנס – הנס כאמצעי לקידוש השם – הנס ותורת הגמול – הנס וחוקי הטבע – הנס בהלכה – הנסים באמונה הנוצרית – הבדלים בין סיפורי הנסים במקורות חז"ל לבין הסיפורים שבאיוגליונים – מגמת הריסון בסיפורי נסים – צמצום דברי שבה מפליגים בתפילות. עמ' 81–102

פרק שביעי: כח השם

שבעות והשבעות בשם – השימוש בשם בפאפירוסים מאגיים – השימוש בשם המפורש והגייתו במקדש – לקולקל המינים – השמות בקמיעות – שמות בני י"ב, מ"ב וע"ב אותיות – סוד שם המפורש ומסורתו. עמ' 102–114

פרק שמיני: פמליא של מעלה

המלאכים במקרא – דרכי חז"ל בפירושי מקראות המדברים על מלאכים – שרי העמים – מטטרון – הסלת תפקידים על מלאכים בדרשות של תנאים ואמוראים והרחקת ביטויי הגשמה – שמות מלאכים – מיכאל וגבריאל – מיכאל והשטן – מיכאל וסמאל – המלאכים במעמד הר סיני בדרשות תנאים ובדרשות אמוראים – העדת ישראל על המלאכים – הפולמוס היהודי-נוצרי וביטול תפקידי המלאכים – מלאכים ויתוידים – מעלת האדם ועליונותו – עליונותו של משה על המלאכים – המלאכים המלווים את האדם – מלאכי שטן ומלאכי חבלה ובעיית הרע בעולם – מקבילות ממקורות הדת הפרסית – המלאכים בספרות האפוקליפטית – השפעתה על ספרות חז"ל – הנחש ומרדו של סמאל – בני אלהים ונפילת המלאכים –

התוכן

השטן הקטיגור ותפקידו בפרשת אדם וחווה – מאבקו של יעקב – מלאך המוות ופטירתו של משה – פמליא של מעלה ובית דין של מעלה. ההתנגדות לפולחן מלאכים ולתפלה למלאכים. עמ' 115–160

פרק תשיעי: מי שאמר והיה העולם

מעשה בראשית – תורה איזוטריט – גישתם של ר' ישמעאל ור' עקיבא – סדר הבריאה ומחלוקת ב"ש ובי"ה – הבריאה במחשבה ותורת האידיאות – דחיית השיטה על בריאה מהומר קדמון – מאמרים מיתולוגיים בסוף תקופת התנאים ובראשית תקופת האמוראים – פולמוס אנטיגנוסטי – התורה ובריאת העולם – בעיית השפעת הגותו של פילון – המלאכים ובריאת העולם – בריאת האור – סדר זמנים ועולמות שקדמו לבריאה – העולם נברא במאמר – עקרון האמונה באל בורא עולם. עמ' 161–189

פרק עשירי: האדם

האדם כתכלית הבריאה – היחס גוף ונפש ומהות הנפש במקרא – בריאת האדם בצלם אלקים – ג' חלקים שבאדם – ההפרדה בין גוף ונפש ותורת הגמול – בריאת הגוף – ההבדל בין אדם הראשון לבין צאצאיו – שרידי מיתוסים ואגדות שעוקצם ניטל בדרשות האמוראים – דברי רב והמיתוס האיראני – רוחו של אדם הראשון – התרקמות הוולד – האדם כמיקרוקוסמוס – הפריאקוויסטנציה של הנפש – אוצר הנשמות – שאלת התחברות הנפש לגוף – האם העובר הוא בעל חי או רק ירך אמו? – מסכת יצירת הוולד והמיתוס האפלטוני – היחס לגוף בתורות הליניסטיית וגנוסטיית – יחס התנאים והאמוראים וההקבלה בתפישת זרתושטרא – המחלוקת שבין ב"ש ובי"ה על בריאת האדם. עמ' 189–226

פרק אחד עשר: על ההשגחה

עדותו של יוספוס על דעות הכתות כעניין הגזירה והבחירה – תורת הגזירה של כת מדבר יהודה – המונח 'השגחה' ומשמעותו – משנת ר' עקיבא – הניגוד לתורת הגזירה הקדומה ותורת החסד של פאולוס – השכר והעונש וההשגחה – הדגשת עקרון חופש הבחירה – שילוב בחירת האדם ודרכי ההשגחה בבית מדרשו של ר' ישמעאל – שיטתו של בן עזאי על שכר מצוות – צמצומו של השכר לעולם הבא – צמצום הבחירה להכרעה הראשונה – השפעת האמונה באסטרולוגיה וצמצומה – דעת אחרוני האמוראים – גישה קומפלימנטרית. עמ' 227–254

פרק שנים עשר: תורה שבכתב ותורה שבעל פה

המונח 'תורה' ומשמעותו – תורה ו'νόμος' – המונח 'תורה שבעל פה' והחוק הבלתי כתוב – הניגוד בין אור ורחו – האליגוריוזיה הקיצונית והפולמוס האנטי-פאוליני – הרחקת התורה מתלות בכוחות על טבעיים – תורה ונבואה – ביטול ההבדל שבין תורה שבכתב לתורה שבעל פה. עמ' 254–278

פרק שלושה עשר: המצוות

א. מקורן ודרכי קיומן

תורה ומצוה – ההתגלות וה'אוטונומיה של המוסר' – ההבדל בין מקורות קדומים לבין מדרשים מאוחרים – תיאוגומיה ובחירה – סמכותם של חכמים – דרכים בקיום מצוות – לפנים משורת הדין ומידת חסידות – רשות ומצוה – שיטתו של הלל. עמ' 279–301

ב. מניין המצוות, סיווגן והערכתן

המספר תרי"ג מצוות ומקורו – ערכן היחסי של המצוות – השכר כגנה מידה – עבירות קלות וחמורות – קידוש השם וחילול השם – מקומם של עשרת הדברות. עמ' 301–320

ג. טעמי המצוות

טעם השכר וטעם צירוף האדם – הניסיון – היסוד הריטואלי-פולחני – טעמים סמליים – טעמים חינוכיים – מידה כנגד מידה – טעמי המצוות כנימוק לשינויים ולחוסרות – ויתור על גילוי טעמים – התנגדות להתעסקות בטעמי מצוות – האליגוריוזיה של המצוות ביהדות ההלניסטית – שחחה של מצוה – קיום מצוות לשמן ושלא לשמן – כוונה ושמיירת מצוות. עמ' 321–347

פרק ארבעה עשר: קבלת עול מלכות שמים, אהבה ויראה

קריאת שמע ואמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' – טעם לאמירה בלחש – המונח מורא שמים – מעשה העקרה והמונחים 'יראה' ו'אהבה' – יחסו של פילון ל'מורא שמים' – יראה מאהבה – עבודת ה' של איוב – הסחותיו של איוב בתרגומים – בדברי התנאים – בספר 'צוואת איוב' – אברהם ואיוב – דרכי היראה והאהבה – משנתו של ר' עקיבא – יראה ואהבה בדברי אמוראים. עמ' 348–370

פרק חמשה עשר: חשבוננו של אדם וחשבוננו של עולם

א. החטא והמוות

חטאו של אדם הראשון ותוצאותיו – דברי בן טירא – החטא הקדמון לפי פאולוס – השקפות מחברו של 'ברוך הטורי' ושל ספר עזרא הרביעי – גזרת המוות ומתן תורה – המוות בעטיו של נחש – המוות כעונש על חטאי היחיד – מיתתם של צדיקים – הרעיון על כח כפרתה של מיתה ומקורו. עמ' 370–384

ב. שכר ועונש

מעשי היחיד והגמול הקיבוצי – משפט הנפשות לאחר המות ודינו של אדם בחייו – מידה כנגד מידה – משבר ב'תורת השכר והעונש' בימי גזירות השמד – שיטתו של ר' עקיבא. עמ' 384–392

ג. טעמים של ייסורים

'חביבים ייסודים' – ייסורים כעונש – ייסורים של אהבה – הזמנת ייסורים – התנגדות לדרך היסודים. עמ' 392–396

ד. מידת הדין ומידת הרחמים

תפישת מידת הרחמים במקרא – מידת פורענות ומידה טובה במשנתם של התנאים – מידת הדין ומידת הרחמים כהיפוסטאזות – שמות ה' ומידותיו – דעתו של פילון – ההשקפה העממית – דעתו של רבן גמליאל – רחמי ה' כגמול על רחמי האדם – דעותיהם של האמוראים – מאבקה של מידת הדין. עמ' 396–407

ה. כוחה של תשובה

'שכר ועונש' ותשובה – התשובה במקרא והערכתה ע"י חז"ל – מהות התשובה – ר' מאיר ואלישע בן אבויה – הרחבת תחומה והיקפה של התשובה ע"י האמוראים – ימים מיוחדים לתשובה. עמ' 408–415

ו. שני היצרים

התשובה ומלחמת היצרים – יצר הרע ויצר הטוב – האמצעים במלחמה נגד יצר הרע – יצר הרע 'אלהים אחרים' – יצר ע"ז – היצר המיני – קיום המין האנושי – עבודת ה' בשני היצרים – תחבולות היצר – כיבוש היצר וכפייתו – סיפורי אמוראים על נסיונותיהם של תנאים – התפילות על הכנעת היצר – יחסם של חז"ל לבעיות התיאודוקיאה. עמ' 415–427

ז. צדיקים ורשעים

מיהו צדיק? – הסכנות האורבות לצדיק, אגדת הצדיק – העולם מתקיים בזכותם של צדיקים – מספרם – לידת הצדיק – דמותו המופלאה ותכונותיו – השפעתו על הסביבה – הצדיק והדור – ירידת הדורות – זכותם של צדיקים ופסולתה – הדעות השונות על זכות אבות וגורל האומה – זכות אבות והיחיד – שיטת ר' עקיבה – התנגדות לזכות אבות וגודל האמונה בה – החיים מזכים את המתים – בנינים מזכים אבות – כפרת המתים על ידי החיים. עמ' 428–454

ח. דרכי צידוק הדין

חשבוננו של היחיד – הסתירות שבתורת הנמול וקיום העקרון של שכר ועונש – דרכי צידוק הדין ביחס לפרשיות המורות שבמקרא – מעשים של העבר מוסברים על ידי מאורעות מאוחרים – פרשת מכירת יוסף והרוגני המלכות – 'בהדי כבשי דרחמנא למה לך?'. עמ' 454–464

פרק ששה עשר: עם ישראל וחכמיו

א. בחירה ומציאות

רעיון הבחירה במקרא – לעגם של נכרים נגד טענת הבחירה בימים של שעבוד – תשובותיהם של חכמים למינים – תשובות שניתנו כלפי פנים – תפישת הבחירה כאקט קוסמי – הבחירה הכפולה – ישראל בחר באלהיו – העם הבוחר נעשה לעם נבחר – גורלו של העם תוצאות של יחסו לאלהיו מאז קבלת התורה – משמעותה של הערבות ההדדית. עמ' 466–480

ב. בחירה וגיוור

תפקיד הפצת אמונת ישראל בין הגויים – השפעת חורבן הבית – הסברים לפיזורו של עם ישראל – היחסים לנוצרים ולפאגאנים – המאבק בשתי חזיתות – הלכות קבלת גרים – היחס לגרים אחרי תקופת הדריינוס – יחסם של אמוראים – עצמת תודעתה של הבחירה – ביטוייה בתפילות ובברכות. עמ' 480–494

התוכן

ג. קיטרוג וסניגוריה על כנסת ישראל

היחס למעשה העגל – הערכת פעולת הנביאים בתוך עמם – תפקיד התוכחה והסניגוריה. עמ' 494–502

ד. מעמדם של חכמים בימי חשמונאים

הפסקת הגבואה – כנסת הגדולה – סופרים וחכמים – תיאורו של בן-סירא – יוחנן כהן גדול – שמעון בן שטח – שמעיה ואבטליון. עמ' 502–513

ה. דמותו של הלל ופעולתו

הלל ובני בתירא – היחס לרוח הקודש – תקנותיו של הלל – השפעתו על מוסדות המקדש והסנהדרין – יחסו להמוני העם – דיני טומאה וטהרה – ההבדלים בין חבורות הפרושים לבין האיסיים ואנשי כת מדבר יהודה – השינוי שחל במשמעות המושג 'עם הארץ' והתוצאות ביחסים שביניהם לבין 'חברים' – מידותיו ודרכי הנהגתו של הלל. עמ' 513–530

ו. הנהגתם של חכמים לאחר החורבן

בית שמאי ובית הלל – הקנאים בימי המרד – פעולתו של ר' יוחנן בן זכאי – מעשה עקביה בן מהללאל – שושלת הנשיאים מבית הלל – המאבק על חירות ההוראה – בעיית פרנסתם של חכמים – התנגשות בין אידיאלים לבין המציאות. עמ' 530–538

ז. המאבק בין תלמוד ומעשה בעיצוב דמותו של החכם

יחסם של חכמים להנהגה ולשררה – גישתו הקיצונית של רשב"י ויחסם של חבריו – היחס שבין תלמוד תורה לבין מעשים טובים – הערכתה של תורה כערך עליון – הרמיעה מפני ההוראה והישיבה בדין וסיבותיה – תכלית חכמה חשובה ומעשים טובים. עמ' 538–557

ח. היחסים הסנימיים בבתי המדרש של חכמים

הרצון לקנטר – בין שבה לגנאי – חיודוד יחסים בשל התחרות על תלמידים מצויינים – המשא ומתן בבתי המדרש מתוך רוח של חירות – היווצרות תודעה של מעמד – זכותם של תלמידי חכמים להעדות ולפריבילגיות – ההטפה לתמיכה בחכמים – ההכרה בסכנות האורבות לחכם – מבחניו של החכם. עמ' 557–569

ט. החכמים בתוך עמם

הדילמה ביחסים שבינם לבין עצמם – המאמרים נגד עמי הארץ ומשמעותם – שאלת הייחוס – גורם הנשואים – ההכרה במדותיהם הטובות של פשוטי עם – פעולה למען קירובם לתורה ולמצוות – האחריות לשלמותה של כנסת ישראל כולה – ישראל כעם אחד – הניגוד: ישראל – אומות העולם. עמ' 569–584

פרק שבעה עשר: על הגאולה

מערכת המונחים הקשורים ברעיון הגאולה – חזון נביאי ישראל – הספרות האפוקליפטית – האמונה בתחיית המתים – האמונה בגאולה לאומית ארצית בתקופה שלפני החורבן – ברכת הגאולה – ברכתו של כה"ג ביום הכפורים – תפיסת הגאולה בס' בן-סירא – תאור הגאולה בחוגים אפוקליפטיים – התעודה המשיחית שב'מזמורי שלמה' וההתנגדות לחשמונאים – חורבן הבית והתמורה בתפיסת הגאולה – גאולה לאומית דתית בעלת אופי ריסטאורטיבי – גאולה ותשובה – מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר, מרד בר-כוכבא – יחסו של ר' עקיבא למרד ולאישיותו של בר-כוכבא – מתנגדיו – הכשלון ותוצאותיו – חידת התפישה האוטופית-אפוקליפטית לחוגי החכמים – תפישות ריאליות ומחשבי קיצין – אישיותו של המשיח – פריאקוטיטציה שלו – שמוותו של המשיח – המשיח הטובל – משיח בן יוסף ומשיח בן דוד – שלילת דמותו של משיח אישי – אלהים הגואל – האמונה המחלטת בגאולה. עמ' 585–623

625–701

מפתחות ורשימות

מפתח כללי – מפתח המקורות – רשימת כתיבי היד – ביבליוגרפיה

702 — 709

הוספות והשלמות למהדורה השנייה

709 — 712

הוספות והשלמות למהדורה השלישית

713

הוספות והשלמות למהדורה הרביעית

714

הוספות והשלמות למהדורה החמישית

פרק ראשון

חקר תולדות האמונות והדעות של חז"ל

במונח חז"ל רגילים לציין את חכמי התורה שבעל פה, הנזכרים במקורותיה: המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה, התלמודים ומדרשי האגדה. הראשונים שבהם מגיעים לתקופה שלפני מרד החשמונאים, והאחרונים עד לכיבושן של ארצות הים התיכון על ידי הערבים – היינו פרק זמן שלמעלה מתשע מאות שנים. פרק זמן ארוך זה עשיר היה במאורעות ומעשים, ששינו את פני העולם. בראשיתו חלה ההלניזציה של ארצות מזרח הים התיכון. משהחריב אלכסנדר הגדול את מלכות פרס, נפתחו ארצות המזרח, ובתוכן ארץ־ישראל, לפני תרבות יוון, אבל עם זה התחילה גם השפעת המזרח, אמונותיו ותרבויותיו על התרבות היוונית, ונוצרה אותה מזיגה, הידועה כתרבות הלניסטית. תרבות זו קבעה את קלסתר פניהן של מצרים, סוריה, חלק של ארצות הפרת ואסיה הקטנה גם אחרי כיבושן המדיני על ידי הרומאים. האומה הישראלית, שארצה נכבשה על ידי אלכסנדר הגדול בשנת 332 לפני סה"נ, נקלעה לתוך תהליך ההתייונות. אחרי מלחמת הדיאדוכים היתה נתונה במשך מאה שנה לשלטונם של התלמיים ורק ניצחוננו של אנטיוכוס השלישי על התלמיים בשנות 200–198 (לפני סה"נ) הביא אותה תחת שלטון הסלויקיים. בפעם הראשונה פורצת התנגשות גלויה בין כוחות פנימיים שבאומה, בין מפלגת המתיוונים, שזנחה את מנהגי האבות ומצאה לה בעל ברית באנטיוכוס הרביעי אפיפנס, לבין החסידים המתנגדים להם. המרד שפתחו החסידים הביא להקמת מדינת החשמונאים. הערים היווניות נחרבו, ובתקופת החשמונאים קמו בתוך האומה תנועות, שנאבקו על דמותה של האומה. במאבק זה נשתזרו יסודות דתיים, מדיניים וחברתיים, והוא נמשך לאחר שהעצמאות המדינית נתקפחה, והקיסרות הרומית פרשה את כנפי שלטונה על פני הארץ עד לחורבן בית המקדש. עם החורבן לא פסק המאבק על עצמאות מדינית, והמרכז של האומה נשאר בארץ במשך תקופה ממושכת, אבל ערכה של הגולה היהודית ומרכזיה עלה. תחילתה של הגולה הנבלית ונגם של הגולה המצרית היא עוד מהימים שלאחר חורבן הבית הראשון. אבל הסוורה נתעצמה הן מכוח קשרי התרבות והמסחר שנתרכו בין ארץ

ישראל לבין הממלכות ההלניסטיות, הן מכוח הגירה מהארץ ועזיבתה בעקבות מחלוקות פנימיות, מרידות ומלחמות, והן מכוח גיורם של נכרים רבים, שקיבלו עליהם במידה זו או אחרת את תורת ישראל. אחת מכיתות המיינים, שצמחה במאה האחרונה לפני החורבן ושנשארה קשורה עם גוף האומה — לפחות בחלקה — גם זמן מה אחר החורבן, חדרה בעיקר לקהילות היהודיות שבגולה היוונית, ובעקבות פעולות גיור מלאה וחלקית שרווחו בהן — גם לעולם הנכרי. מדת נרדפת ונסבלת היתה הנצרות לדת שליטה בקיסרות הרומאית. מצד אחד ברור, שהמאורעות שנמנו, ורבים אחרים, נתנו אותותיהם במחשבת הדורות והגותם, אבל מאידך התסיסו חכמי הדורות באמונותיהם וכדעותיהם את מערכות האומה, ותוך מאבק מתמיד הגיעו לידי גיבושן וניסוחן של אידיאות והרגשות, שנתקבלו כעיקרי אמונה, והיו משותפים לחכמים ולכלל האומה. עיקרים אלה מעטים במספר, אבל חודרים הם לאמיתו של דבר לתחומי חיים רבים ומקיפים אותם מצדדים שונים ומצדי צדדים. על ידם של העניינים המשותפים נשארו נושאים ושאלות, שדעותיהם של חז"ל עליהם אינן זהות עם האמונות וההשקפות שרווחו בעם, ורבים הם העניינים, שלגבם היו גם החכמים חלוקים בינם לבין עצמם.

חילוקי דעות אלו מסתברים, לכאורה, מתוך השוני שברקע המדיני, הכלכלי והחברתי כשמדובר בחכמים שחיו בזמנים שונים. ואם המדובר בכני דור אחד, הרי עשויים הם להורות על הבדלים אינדיבידואליים בין טיפוסים דתיים שונים. ברם, הבחנות מעין אלו קשה מאוד להגיע אליהן, והסיבה היא אופיים המיוחד של המקורות, שאנו עוסקים בהם. לא זו בלבד, שמרובים המאמרים, שאין אנו יודעים את שמות אומריהם, אלא גם במקרים, שאמנם מיוחסים הם לחכמים ידועים לנו, אין כלל וכלל ביטחון, שהם פרי הגותם, כי ייתכן שרק נמסרו מפיהם, אבל מקורם קדום בהרבה, ואינם מייצגים את דעתו האינדיבידואלית של חכם פלוני או אלמוני, אלא דעה מקובלת. יש גם לשים לב לצורה הספרותית של המקור. בתלמודים ובמדרשים נמצאים פתגמים, שבהם ביטאו חכמים רעיונות דתיים ומוסריים. פתגמים אלה מצטיינים בצורתם המגובשת, בכושר ניסוח מופשט, בקיצורם הנמרץ, המסוגל לרכז במלים מעטות עניינים שלמים ומסובכים. במאמרים ובפתגמים מסוג זה קשורות בעיות פרשניות, אבל אין להטיל ספק בדבר שייכותם לנושא שלנו. לא כן הדבר לגבי צורות ספרותיות אחרות, משלים, דרשות, סיפורים ותפילות — כאן חייבים לשאול, מהו המשקל שיש לייחס לרעיונות, שאנו נוטים למצוא בהם, ומה יש לזקוף על חשבון הנטייה הרטורית־דרשנית ולשאיפה האמנותית של המחברים והעורכים.

נוסיף עוד מקור, שמעטו להשתמש בו ביחס לנושאנו. הכוונה להלכה. אין ההלכה עוסקת בגלוי באמונות וכדעות; היא קובעת למעשה את הדרך אשר ילכו בה, את המותר והאסור, החיוב והפסור, הטמא והטהור. ובכל זאת מונחות ביסודן של הלכות רבות אמונות ודעות, אלא שחישופן דורש עיון ממצה בתולדותיה של ההלכה אגב התרחקות מהשערות דמיוניות ומסברות פורחות באוויר.

הוספות והשלמות למהדורה הרביעית

עמ' 303 שורה 10 מלמעלה צ"ל: בא מיכה והעמידן
עמ' 389 האמוראים הכירו בני אדם מפוכחים שלא נמנעו מללעוג לאיורים
בענשים מן השמים בעוה"ז על עברות מסויימות. מאלפת מבחינה זאת סוגית
האמוראים (סנהדרין כ"ט ע"א) המפרשת את דברי המשנה שמאיימין על העדים
שלא יעידו עדות שקר. רב יהודה אומר שמאיימים על העדים בפסוק במשלי
כ"ה י"ד שלפיו עדות שקר מביאה עצירת גשמים. על כך אומר רבא שיכולים
להשיב על איום זה בפתגם עממי 'שב שני הוה כפנא ואבכא אומנא לא חליף',
כלומר 'שבע שנים היה רעב והוא לא עבר על פתחו של בעל מלאכה' (ר' רש"י
ד"ה אמר רבא). לפיכך הציע רבא את הפסוק במשלי כ"ה י"ח, שלפיו העונה עד
שקר מביא על עצמו מות בידי שמים, אבל רב אשי טוען 'כלי למימר שב שני
הוה מיתנא ואינש בלא שניה לא שכיב' — 'שבע שנים היתה מגפה ואדם לא מת
אם לא מלאו שנותיו' — פתגם עממי דטרמיניסטי. בסופו של דבר אין כפי רב
אשי איום בעונש, אלא פניה לכבודם העצמי של העדים: "סהדי שקרי
אאוגרייהו זילי" — עדי השקר הם בזרים בעיני אלה ששכרו אותם".

עמ' 492: שורה 5 מלמעלה צ"ל: עושים רצונו של הקב"ה

שורה 11 צ"ל: יקרא דאודייחא.

הערה 2: ר' גם שבת ל"ג ע"ב: יהודה בן גרים. ערוכין ס"ב ע"א: ר' יצחק בר'
יעקב בר גיורי.

עמ' 544 שורה 6: רשב"י הוא גם בעל המאמר: 'כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר
כנחש אינו תלמיד חכם'. בדפוסים בעל המאמר הוא ר' שמעון בן יחזקאל, אבל
בכל כתבי היד וב'עין יעקב' בשם רשב"י, ר' דק"ס שם.

עמ' 558 הערה 6: זונות נשבעו 'בחייהן דבנן קדישי דארעא דישראל'.

עמ' 620 הערה 47: הגירסא ר' יהודה בר' אלעאי נמצאת בכ"ז, בע"י, באה"ת
ובילקוט כ"י, ראה דק"ס עמ' 166, הערה ס'.

עמ' 621 שורה 10 מלמטה צ"ל: נראה לו לאותו אמורא לדרוש את ההספד
שזכריה י"ב כהספד על יצר הרע שמהרג, כרוח דרשתו של ר' יהודה בר'
אלעאי, שאלהים בכבודו ובעצמו יבוא וישחט את יצר הרע בפני הצדיקים.

עמ' 622 הערה 52: ר' גם כ"ר פמ"ד יח, עמ' 490: 'ידע תדע תדע שאני מסוּחן
תדע שאני מכנסן, ידע שאני ממשכנן תדע שאני סורקן, ידע שאני משעבדן
תדע שאני גואלן'.

עמ' 705 לעמ' 410: אבל ר' רש"י יכמות בא ע"א ד"ה עריות... ואע"ג דקימא לן
יתקן בהם צרכי רבים לאו תשובה מעלייתא היא, ור' שם כב ע"ב ובתוס' ד"ה
ישעשה.

עמ' 710 לעמ' 622: ראה מדרש תהלים קמ"ו ו': 'הכפופים אלו ישראל שמיים שגלו
מירושלים לא זקפו קומתם אלא הן כפופים לפני שובאיהם והם מהלכים עליהם'.

הוספות והשלמות למהדורה החמישית

- עמ' 17 הע' 9 : צ"ל: ...בספרי דברים פי" נ"ד
- עמ' 111 שו' 4 מלמטה: ראה מהרש"א חידושי אגדות לקידושין ע"א ד"ה שם
בן דוד"ה שם בן מב.
- עמ' 345 הע' 91: וראה בבלי שם ל ע"ב: 'לעולם ימדד אדם עצמו אם יכול לכוון
את לבו יתפלל ואם לאו אל יתפלל'.
- עמ' 382 הע' 63 : צ"ל E. Goitein.
- עמ' 390 הע' 72 : ראה E.P. Sanders, R. Akiba's View on Suffering, JQR
63 (1973) p. 332 ff.
- עמ' 515 הע' 6 : גם פילון הזוהיר שלא לגלות דברי מיסתורין לזרים, Cher. 48 ועל
A.D. Nock, Essays in ראה כריסיפוס וסיניקא
.Religion and the Ancient World, 1972, I p. 467
- Theaet. David Winston, JBL 92 (1973) p. 303
הצביע על דברי אפלטון .155e
- עמ' 520 הע' 70 : צ"ל שבת לא ע"א, באבות דר"נ נ"ב פכ"ו, עמ' 53, מסופר על
אחד, שאמר לר' עקיבא 'למדני כל התורה כולה כאחת' והוא ענה לו: 'כללה
של תורה מה דאת סני וכו'.
- עמ' 547 הע' 76 : ושמה דרש רבא : זאת התורה לעולה — לא עולה, למנחה —
לא מנחה וכו' על משקל לחולין — לא חולין (נדרים יא ע"א).
- עמ' 564 הע' 80 : ולא בכדי תקנו לומר בתפילתם של הנכנסים לבית-המדרש
(ברכות כח ע"ב) 'ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי' ופירש רש"י:
'וישמחו חברי על כשלוני' וראה ב"ק צח ע"ב, שם אומר רב חסדא לרבה בר
שמואל: 'אי משכחת להו לא תימא להו ולא מידי' ופירש רש"י ד"ה לא:
'משום דחדו דמשכחי תיובתא למילתי'.
- עמ' 615 הע' 24 : סנהדרין צח ע"א, בדפוסים: 'בפיתחא דמערתא', או
'דקרתא' ואין זה אלא מעשה הצנזורה. בכל כתבי היד ובדפוסים הישנים:
'בפיתחא דרומי', ראה דקדוקי סופרים עמ' 292 ובחידושי אגדות
למהרש"א.